

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ УКРАЇНИ
імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО**

**МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ТА ЗАВДАННЯ
ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТІВ
З НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ
“ПСИХОЛОГІЯ
(ЗАГАЛЬНА ТА ЮРИДИЧНА)”**

*Затверджено Вченою радою академії
(протокол № від 2003 р.)*

**Харків
2003**

Методичні поради та завдання для самостійної роботи студентів з навчальної дисципліни “Психологія (загальна та юридична)” /
Уклад.: В.А. Журавель, В.О. Коновалова, В.Ю. Шепітько – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2003. – 39 с.

У к л а д а ч і: В.А. Журавель,
В.О. Коновалова,
В.Ю. Шепітько

*Рекомендовано до видання редакційно видавничою радою академії
(протокол № 2 від 11.02..2003 р.)*

Подальше вдосконалення засобів протидії злочинності, особливо її організованим формам, поліпшення роботи органів правосуддя, юстиції, прокуратури і внутрішніх справ набувають виняткового значення. У системі наукових знань, що сприяють активізації правозастосовчої діяльності, важливе місце приділяється юридичній психології. У зв'язку з цим підготовка висококваліфікованих фахівців потребує не тільки активізації вивчення студентами юридичних вузів і факультетів психологічних аспектів окремих правових явищ – правосвідомості, правотворчості, профілактики злочинності, слідчої і судової діяльності, ресоціалізації осіб, що вчинили злочин, але й удосконалення форм навчання.

Одним із методів постійного відновлювання знань, засобом підвищення фахового рівня і самовдосконалення є самостійна робота студентів. Зазначена форма навчання особливо актуальна при вивченні дисциплін, навчальними планами яких не передбачене проведення практичних (семінарських) занять, це, наприклад, спецкурс “Психологія (загальна та юридична)”.

Відповідно до навчального плану студентам денного і вечірнього факультетів з даної дисципліни читається лекційний курс (40 годин). Перед іспитами проводяться консультації.

Результати іспитів свідчать про те, що студенти відчують певні труднощі при засвоєнні матеріалу, які обумовлені насамперед складністю об'єкта дослідження, специфікою наукових категорій і понять, недостатнім обсягом навчальної і довідкової літератури, відсутністю практичних (семінарських) занять. Тому головною метою методичних порад є надання допомоги студентам у самостійному опануванні питань як загальної, так і юридичної психології. До деяких тем пропонуються також практичні завдання.

Розділ I

ЗАГАЛЬНА ЧАСТИНА

Тема 1. ПРЕДМЕТ І СИСТЕМА ЮРИДИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ. ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ЮРИДИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Психіка людини, яка пов'язана із судочинством і правовою діяльністю, має особливості, характер яких обумовлений необхідністю виконання різноманітних соціальних і правових функцій. Саме ця обставина сприяла формуванню юридичної психології – науки, що досліджує закономірності психіки людини, які проявляються у сфері суспільних відносин, що регулюються правом. Враховуючи, що виявлення цих закономірностей та їх аналіз дозволяє визначити предмет науки, вивчення зазначеної теми рекомендується почати зі з'ясування процесів, станів і властивостей психіки, що виявляються у людини, яка діє у правовій сфері. При цьому слід зважати на те, що кожна з трьох самостійних галузей юридичної психології (кримінальна, судова і кримінально-виконавча) досліджує групи психічних закономірностей, які складають її предмет.

Так, кримінальна психологія вивчає: а) психічні закономірності, що пов'язані з формуванням антисоціальних установок, мотивами вчинення злочинів і протиправних дій; б) психологічні аспекти формування груп правопорушників, роль конкретних обставин і чинників, що сприяють появі цих угруповань; в) форми і засоби профілактичної діяльності тощо.

Предметом дослідження судової психології є проблематика, що стосується психологічної характеристики правоохоронної діяльності, пізнавальних процесів, пов'язаних з доказуванням, психологічними основами провадження окремих процесуальних дій.

Кримінально-виконавча (пенітенціарна) психологія досліджує психологічну структуру особи, яка відбуває покарання (її адаптацію, ставлення до встановленого режиму, ви-

року та ін.), психологічну сторону формування мікрогруп засуджених, методи впливу та їх найбільш оптимальну взаємодію й інші проблеми.

Щодо питання про місце і роль юридичної психології у системі наук, тут варто простежити її взаємозв'язок із загальною психологією і юриспруденцією, зокрема, з такими галузями, як кримінальне і цивільне право, кримінальний і цивільний процеси, кримінологія і криміналістика. При розгляді інтегративної функції наук особливу увагу слід звернути на роль так званих аксіоматичних положень, тобто знань, що складають фундамент однієї науки і перенесені в іншу в незмінному вигляді.

Вивчаючи методологічні основи юридичної психології, важливо пам'ятати, що дослідження науки базуються на використанні законів і категорій матеріалістичної діалектики, досягнень фізіології вищої нервової діяльності, правових вимог, розпоряджень, заборон (наприклад, заборона на одержання показань шляхом застосування насильства або погроз).

Для з'ясування системи юридичної психології необхідно враховувати подвійний характер даної науки, обумовлений її тенденціями і тяжінням, з одного боку, до загальної психології, а з іншого – до юриспруденції. Такий стан юридичної психології викликає відомі труднощі щодо формування її системи, яка підпорядкована усім формам і видам правової діяльності й відображує логіку здійснення наукових досліджень у даній галузі знань. Тому в системі юридичної психології виділяють загальну й особливу частини, що мають окремі розділи і напрямки із самостійною сферою дослідження. І тут слід зважати на те, що система юридичної психології як науки не адекватна навчальному курсу, який включає розділи з загальної психології.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Які проблеми досліджують кримінальна, судова і кримінально-виконавча (пенітенціарна) галузі юридичної психології?

2. У чому виявляється взаємозв'язок юридичної психології з кримінальним правом і процесом, кримінологією і криміналістикою?

3. Назвіть основні розділи загальної й особливої частин юридичної психології?

4. Назвіть основні етапи розвитку юридичної психології? Якими рисами характеризується сучасний стан юридичної психології?

Т е м а 2. МЕТОДИ ЮРИДИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Методи як своєрідний інструментарій здійснення дослідження визначають розвиток науки і ступінь одержуваних нею результатів. Щодо юридичної психології, то поряд із загальним методом, яким є діалектичний метод пізнання, виділяють окремі методи, формування яких здійснювалося переважно по таких своєрідних напрямках. По-перше, це методи, які перенесені із загальної психології і виконують пізнавальні функції рівнозначно як у загальній, так і в юридичній психології (наприклад, методи вивчення особистості і впливу на неї). По-друге, це методи, які сприяють пізнанню тільки в юридичній психології і складаються згідно з її завданнями або трансформуються з методів загальної психології у відповідності до мети правової психології. У зв'язку з цим рекомендується усвідомити такі окремі методи, як спостереження, бесіди, анкетування, тестування, інтерв'ювання, природного і лабораторного експериментів, збору незалежних характеристик.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Які методи застосовуються щодо вивчення предмета юридичної психології?

2. За якими ознаками різняться методи природного і лабораторного експериментів?

3. Яке практичне застосування методів спостереження, анкетування і тестування?

Тема 3. ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИ ТА ДІЯЛЬНОСТІ. ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАКОНОМІРНОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ЛЮДИНИ

У даній темі необхідно розглянути такі питання: поняття особистості та її суспільно-історична обумовленість, спрямованість особистості – потреби, інтереси, настанови, світогляд, моральні переконання.

Поняття та структура діяльності – зовнішні та внутрішні компоненти. Дія як елемент діяльності, поняття простих та складних дій, їх види. Розвиток людської діяльності – вміння, навички і звички. Особливу увагу рекомендується звернути на вивчення закономірностей та умов успішного формування навичок.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Співвідношення соціального і біологічного у особі.
2. У чому полягає специфіка людської діяльності та її основні характеристики?
3. Поняття і структура діяльності.
4. Що слід розуміти під навичками? Закономірності й умови формування навичок.
5. Звички та їх роль у здійсненні діяльності.

ЗАВДАННЯ

Визначте, який із трьох компонентів – сенсорний, центральний, моторний – набуває головного значення в простих діях: при стартовому ривку біатлоніста; стрілянині по мішені; грі в шахи.

Тема 4. ОСОБА І СТРУКТУРА ЇЇ ПСИХІЧНИХ ВЛАСТИВОСТЕЙ – ТЕМПЕРАМЕНТ, ХАРАКТЕР, ЗДІБНОСТІ

Першим із складових елементів структури психічних властивостей людини є темперамент (пропорція, співвідно-

шення), тобто сукупність властивостей, що характеризують динаміку (швидкість) протікання психічних процесів та поведінки людини. Вивчаючи матеріал про темперамент, потрібно усвідомити природну основу різноманітних темпераментів – типологічні властивості вищої нервової діяльності (вчення І.П. Павлова про типи вищої нервової діяльності), мінливість темпераменту, взаємозв'язок мотивів поведінки і темпераменту, а також розглянути індивідуальні ознаки і властивості кожного темпераменту.

Характер є другим елементом у структурі психічних властивостей особистості. Характер – це система стійких стосунків особистості, що виявляється в типі її поведінки. Він залежить від спрямованості особистості і виявляється в загальній поведінці. При підготовці даного питання необхідно розглянути вольові, емоційні й інтелектуальні прояви характеру як елементів його структури, а також риси характеру, що пов'язані зі ставленням індивіда до себе, інших людей, товариства, праці.

Складовим елементом структури психічних властивостей особистості є також здібності, тобто психологічні можливості людини, своєрідна придатність до виконання тієї або іншої діяльності. При цьому важливо усвідомити взаємозв'язок здібностей і задатків (уроджених анатомо-фізіологічних і психічних особливостей), здібностей і схильностей, а також звернути увагу на формування здібностей у процесі діяльності, на різноманітність їхніх рівнів і видів (обдарованість, талант, геніальність).

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Поняття, типи, фізіологічні основи темпераменту.
2. Поняття і структура характеру.
3. Поняття, види, рівні, закономірності формування здібностей.
4. У чому виявляється взаємозв'язок характеру і темпераменту, характеру і вольових якостей особистості?

ЗАВДАННЯ

1. У наведених характеристиках виділіть вольові, інтелектуальні й емоційні риси характеру. Зазначте, за якими ознаками їх можна встановити.

А. Людмила І., 18 років. Схильна до захоплення натура, любить музику, поезію, природу. За її словами, ставиться до всього навколишнього небайдуже, “занадто переживає успіхи і невдачі”. Особливо це виявляються у її стосунках з людьми. Вона не завжди безпристрасно оцінює їх. Уразлива, насторожена і водночас винятково чуйна і добра. Дуже ініціативна, рішуча, іноді імпульсивна. Яскрава, “романтична” натура, “відкрита душа”, довірлива і безпосередня. Найкраще почуває себе в роботі.

Б. Віктор С., 18 років. Мріє про військову службу. Багато і наполегливо працює над собою, особливо цікавиться історією. В будь-яку роботу вносить планованість, точність, акуратність. Віктор – принциповий і вимогливий до себе, наполегливий, завзятий.

2. На підставі запропонованих характеристик визначте тип темпераменту школярів.

А. Віктор Г., 3-й клас. Неквапливий. Хода повільна, перевальцем. Говорить мало, але обґрунтовано, послідовно. На уроках має байдужий вигляд, сам руки не піднімає, проте на запитання вчителів звичайно відповідає правильно. У сварках участі не бере, незлобний, однак зробити щось для товаришів лінується. У розмову вступає рідко, більше мовчить. Навчальний матеріал сприймає не відразу: йому потрібно декілька разів повторити, хоча завдання виконує правильно й акуратно. Прийшов до класу з іншої школи, із хлопцями сходився важко. За словами матері, часто згадує стару вчительку, певно дуже прив'язаний до неї.

Б. Борис Р., 3-й клас. Безмежно пристрасний. Часто береться за роботу, яка йому не під силу. Надто рухливий. У будь-яку хвилину готовий зірватися з місця і бігти куди завгодно. Руки постійно чимсь зайняті. Вкрай запальний, погано контролює свою поведінку. Засвоює матеріал швидко і правильно, але часто через квапливість плутається у відпові-

дах. Відгукується на будь-яку просьбу, але не завжди запам'ятовує доручення, бо через бажання скоріше виконати його не дослуховує до кінця.

В. Олександр Д., 2-й клас. Дуже вразливий. Найменша прикрість виводить його з рівноваги, плаче через кожну дрібницю. Довго пам'ятає образи і болісно їх переживає. Задумливий. Часто замріяно дивиться у вікно замість того, щоб грати з товаришами. Беззаперечно підпорядковується всім правилам. Зіткнувшись з труднощами, легко опускає руки, губиться і не доводить справу до кінця. Проте якщо наполягти на виконанні завдання, у більшості випадків робить це не гірше за інших.

Г. Олена В., 2-й клас. Дуже рухлива, на уроках ні хвилини не сидить спокійно, постійно змінює позу, крутить щонебудь у руках, тягне руку, розмовляє із сусідкою. Легко захоплюється всим новим, але відносно швидко охолонув. Переважний настрій – веселий і бадьорий. Про отримані п'ятірки радісно повідомляє усім у будинку. Двійок не приховує, але при цьому додає: “Це в мене так...випадково”. Легко сходиться з подругами, швидко звикає до нових обставин.

Т е м а 5. ЕМОЦІЙНО-ВОЛЬОВІ ПРОЦЕСИ ТА СТАНИ

Вивчення зазначеної теми необхідно розпочинати із з'ясування поняття волі як свідомої саморегуляції суб'єктом своєї діяльності й поведінки.

При цьому особливу увагу рекомендується звернути на структуру складної вольової дії, тому що складний вольовий акт проходить декілька етапів:

1) усвідомлення і постановка мети, де істотну роль відіграють потреби і прагнення людини;

2) вибір засобів досягнення поставленої мети, для якого характерним є “боротьба” мотивів, тобто протиборство особистих позицій людини;

3) прийняття рішення – визначення лінії поведінки в ситуації невизначеності, а також вибір дій, що за даних умов можуть призвести до бажаного результату;

4) виконання дії та оцінка її результатів.

Самостійними об'єктами вивчення в даній темі є вольові психічні стани (ініціативність, цілеспрямованість, впевненість, рішучість, наполегливість та ін.).

Розглядаючи емоційний аспект регулювання діяльності, студенти мають насамперед усвідомити загальне поняття емоцій і почуттів, критерії їхньої відмінності, а також роль емоцій у регулюванні поведінки людини, їхню класифікацію.

Необхідно звернути увагу на особливості окремих видів емоцій (емоційний тон відчуттів, емоційний відгук, настрій, переляк, стрес, фрустрація, афект), а також вищих почуттів, які підрозділяються на: а) праксичні (страх, радість, тривога, розчарування тощо); б) інтелектуалістичні (цікавість, допитливість, подив та ін.); в) моральні (чесність, сумлінність, доброта, чуйність, дисциплінованість та ін.); г) естетичні.

Варто усвідомити особливості діяльності і поведінки людини в конфліктних емоційних станах (стрес, фрустрація, афект), а також їхнє юридичне значення і вплив на пізнавальні та регулятивні функції організму людини.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Співвідношення волі зі свідомістю.
2. Потреби і прагнення: класифікація і значення для усвідомлення і постановки мети.
3. Які етапи формування складної вольової дії?
4. Якими ознаками характеризується стан “боротьби” мотивів?
5. Назвіть вольові якості особистості.
6. Поняття і відмінні ознаки емоцій і почуттів.
7. Поняття і характер протікання стресу і фрустрації.
8. Настрій і його вплив на поведінку людини.
9. Поняття, ознаки, етапи протікання фізіологічного афекту.

ЗАВДАННЯ

Згрупуйте запропоновані ознаки за їх належністю до фізіологічного або патологічного афектів: висока інтенсивність збудження; повна дезорганізація свідомості; запамороження; надзвичайна інтенсивність збудження; значна дезорганізація свідомості (“звуження свідомості”); нестриманість у діях; повна втрата здатності контролювати свої дії; незв’язаність асоціативних ідей, домінування одного уявлення; нескладне хаотичне сполучення ідей; амнезія; зберігання окремих спогадів.

Тема 6. ПСИХОЛОГІЯ ЮРИДИЧНОЇ ПРАЦІ. КОРОТКІ ЮРИДИЧНІ ПРОФЕСІОГРАМИ

Психологія юридичної праці досліджує психічні закономірності правозастосовчої діяльності і розробляє психологічні основи: професіограм юридичних професій; індивідуального стилю й майстерності; виховання професійного вміння та навичок; підбору і розстановки кадрів; здійснення керівництва правоохоронною діяльністю та професійної орієнтації тощо.

Особливої уваги заслуговують професіограми як комплексне відображення головних рис юридичної праці, а також якостей осіб, що її виконують. Йдеться насамперед про короткі професіограми слідчого, судді, прокурора, адвоката, інспектора карного розшуку. При цьому необхідно з’ясувати структуру професіограм, до складу яких входять такі елементи: соціальні, реконструктивні, організаційні, посвідчувальні, комунікативні, пошукові.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Назвіть головні риси професії слідчого.
2. У чому полягає специфіка вирішення розумових завдань суддею при постановці вироку?
3. Визначте спрямованість та основні етапи здійснення захисної діяльності адвокатом.

Розділ II

ОСОБЛИВА ЧАСТИНА

Тема 7. КРИМІНАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ

Кримінальна психологія як самостійна галузь юридичної психології має свій предмет дослідження, де передусім виділяються закономірності формування антисоціальних настанов у особи та механізм їх реалізації у протиправній поведінці. Крім того, вона досліджує особу злочинця та злочинної групи, психологічні шляхи впливу на них. У цьому аспекті важливо враховувати класифікацію злочинних типів (глобальний, парціальний, предкримінальний), а також висновок про те, що наміри людей ніколи не бувають цілком злочинними, а їхня діяльність підпорядкована виключно досягненню злочинного результату.

Окремо необхідно розглянути механізм вчинення злочину, мотив як елемент психологічного механізму злочинної діяльності, психологічні наслідки вчиненого злочину, психологічний аналіз особи злочинця, психологію організованої злочинності.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Визначте психологічні аспекти дослідження особистості обвинуваченого у кримінальному процесі.
2. Дайте психологічне визначення мотиву злочину та його різновидів.
3. Дайте психологічний аналіз особи вбивці.
4. Назвіть різновиди конфліктів у злочинних угрупованнях, підстави виникнення та засоби вирішення.
5. У чому полягає специфіка злочинних угруповань загальнокримінальної та економічної спрямованості?

Тема 8. ПСИХОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

При дослідженні психологічної характеристики процесуальної діяльності необхідно враховувати специфіку, яка обумовлена її пізнавальними цілями. Процесуальна діяльність має особливості, що відрізняють її від тих видів діяльності, у яких пізнавальна ціль відсутня або подана в згорнутому вигляді, підпорядкованому іншим цілям.

До психологічних характеристик процесуальної діяльності належать такі, як:

- правова регламентація – суворе регулювання процесуальної діяльності, зведене в норму закону, а отже, обов'язкове для виконання. Вивчаючи дане питання, слід розглянути співвідношення і взаємозв'язок правової регламентації і наукової організації праці, правової регламентації і свободи дій судово-слідчих працівників;

- наявність владних повноважень – володіння владою і можливістю розпоряджатися нею. Психологічний стан особи, що володіє владою, обумовлюється насамперед високим ступенем відповідальності, пов'язаної з його повноваженнями і їхнім застосуванням у кожному конкретному випадку. Особливо варто звернути увагу на такі похідні від владних повноважень психологічні прояви, як напруженість (стрес), а також перевищення, зловживання владою або острах її застосування;

- дефіцит часу – суворий тимчасовий режим як загальних термінів розслідування і судового розгляду, так і термінів, пов'язаних із процесуальним спрямуванням кримінальної справи. Дефіцит часу обумовлений рештою об'єктивних і суб'єктивних чинників. При вивченні даного питання необхідно усвідомити ці чинники;

- комунікабельність – здатність особи спілкуватися із широким за своїм діапазоном соціальним середовищем. Основну увагу при вивченні цього питання необхідно зосередити на багатосторонності та виключній значущості комунікабельності слідчого і судді.

Вивчення даної теми завершується розглядом питань, пов'язаних із різноманітним розумовим завданням, що вирішуються, протидією зацікавлених осіб, фаховими якостями осіб, що здійснюють виробництво по справі, а також із професійною деформацією та шляхами її подолання.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Назвіть основні елементи психологічної характеристики судово-слідчої діяльності?

2. У чому проявляються закономірності виникнення і прояву в судово-слідчій діяльності психологічної напруженості (стресу)?

3. Перелічте суб'єктивні й об'єктивні чинники, що обумовлюють дефіцит часу в судово-слідчій діяльності.

4. У чому полягає творчий елемент у судово-слідчій діяльності?

5. Вкажіть професійно необхідні психічні якості осіб, що здійснюють провадження по кримінальній справі.

6. Визначте поняття, форми прояву і шляхи подолання професійної деформації

ЗАВДАННЯ

1. У слідчого Петрова у провадженні знаходяться кримінальні справи про: розкрадання коштів у побутовому комбінаті; заподіяння тяжких тілесних ушкоджень; хуліганство; пожежу на складі готової продукції заводу РТВ; порушення правил прямування й експлуатації автотранспорту.

Які властивості особистості повинні бути розвинуті у Петрова, щоб він міг ефективно провести розслідування?

2. Проводячи обшук на дачі й дачній ділянці розкрадача, слідчий зіткнувся з необхідністю оглянути ділянку місцевості (0,5 га), засадженої плодовими деревами, комору, підвал із численними банками варення, узварів, маринадів, стіс дров (1х3 м), гараж, криницю і сарай, у якому зберігалися старі речі.

Якими характерологічними якостями повинний володіти слідчий для успішного проведення обшуку?

3. У міській прокуратурі розслідування по найбільше складних справах веде слідчий Максимов. Він глибоко вникає в мотиви вчинення злочину, може тривалий час допитувати свідків, підозрюваних, потерпілих. У процесі спілкування легко встановлює психологічний контакт, вміє схилити людину до відвертої розмови, залишається спокійним, чемним і суворим у самих складних ситуаціях, не втрачає самовладання в екстремальній обстановці.

Які психофізіологічні якості характерні для слідчого Максимова?

4. На допиті свідок давав явно помилкові показання. Слідчий грубо зажадав від нього говорити правду, але допитуваний продовжував наполягати на своїх показаннях. Тоді слідчий оголосив йому, що порушує проти нього кримінальну справу за дачу неправдивих показань, склав протокол затримки і помістив свідка в ізолятор тимчасового утримання.

Дайте психологічну оцінку діям слідчого.

5. У процесі розслідування злочину було встановлено, що обвинувачений Крилов не брав участі у нападі на Носкову. Слідчий має вирішити питання про правомірність подальшого утримання Крилова під вартою. Він працює в органах міліції давно і добре знає, які неприємності по службі можуть бути в нього у зв'язку зі зміною запобіжного заходу.

Слідчий залишив Крилова під вартою і став шукати підтвердження правомірності його перебування в слідчому ізоляторі.

Дайте психологічне обґрунтування ситуації. Як повинний діяти слідчий? Назвіть мотиви його дій.

6. У ході розслідування злочину про пограбування ювелірного магазину підозра пала на гр-на Семенова, що, як було встановлено слідством, займався розведенням бджіл. Під час обшуку в нього слідчий старанно перевіряв бджолині вулики, але не знайшовши в них нічого, не приділив належної уваги іншій території.

Проаналізуйте даний приклад. У чому проявилася професійна деформація слідчого?

Тема 9. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОКАЗУВАННЯ, ПЛАНУВАННЯ ТА ОРГАНІЗАЦІЇ СЛІДЧОЇ І СУДОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Розслідування, як і судовий розгляд, за своєю сутністю є пізнавальним процесом. Пізнання засновано на виявленні зв'язків і співвідношень між ними. При цьому пізнання, проваджуване слідчим або суддею, здійснюються у формі доказування.

Вивчаючи дану тему, необхідно зрозуміти сутність мислення, його визначення і загальні закономірності; розумові операції; форми мислення, етапи процесу мислення при вирішенні слідчих і судових завдань; види й індивідуальні особливості мислення (якості розуму).

Слід засвоїти питання, що пов'язані із сутністю мислення, його визначенням і загальними закономірностями. Пізнаючи світ, людина узагальнює результати чуттєвого досвіду, відбиває загальні властивості речей. Для пізнання навколишнього світу недостатньо лише помітити зв'язки між явищами, необхідно встановити, що ці зв'язки є загальними властивостями речей. На цій узагальненій основі людина вирішує конкретні пізнавальні завдання. Таким чином, мислення – це опосередкований і узагальнений відбиток істотних, закономірних взаємозв'язків дійсності, це узагальнена орієнтація в конкретних ситуаціях.

Мислення здійснюється на загальних закономірностях поза залежністю від конкретного предметного його застосування. Водночас розумова, пізнавальна діяльність слідчого і судді має специфіку, яка обумовлена: а) предметом пізнання; б) різноманіттям завдань, що розв'язуються у проблемних ситуаціях розслідування або судового розгляду; в) різноманітністю видів мислення (евристичне, дискурсивне, рефлексивне, інтуїтивне), що використовуються для досягнення цілей пізнання; г) обстановкою (середовищем), у якому здійснюється вирішення розумових завдань (протиставлення зацікавлених осіб, дефіцит часу). При цьому необхідно враховувати, що всі завдання поділяються на два великих класи – алгоритмічні (розв'язуються по заздалегідь відомим правилам) і творчі (за-

соби їхнього вирішення заздалегідь не відомі). Слідчі завдання, як правило, творчі.

Особливе значення в евристичному (творчому) мисленні займає моделювання як засіб відтворення тих або інших обставин, що сприяють пізнанню. Студентам необхідно засвоїти: поняття моделювання; роль моделей у пізнанні події злочину; класифікацію моделей (ідеальні і реальні, прості і складні, статичні і динамічні).

Вивчаючи питання про інтуїтивне мислення, потрібно враховувати, що:

- об'єктивна істина в судочинстві може бути досягнута тільки в результаті раціонального пізнання;

- слідча інтуїція, як швидкий, неусвідомлений шлях вирішення завдань при недостатності вихідних даних, може використовуватися лише для вибору напрямку доказового процесу;

- слідча інтуїція належить до евристичного, а не доказового процесу і її умовиводи мають імовірний характер;

- інтуїтивне знання в процесі доказування має бути перетворене в логічно і фактично обгрунтоване, достовірне знання.

До психологічних основ доказування також слід віднести внутрішнє переконання як необхідний елемент оцінки доказів. Категорія “внутрішнє переконання” за своєю суттю виражає особисту впевненість у відповідності суб'єктивної оцінки індивіда об'єктивно існуючим обставинам або фактам. Для внутрішнього переконання характерні свобода й обгрунтованість, його формування проходить декілька етапів і підвладне впливу конформності, тобто здатності людини змінювати свою поведінку під впливом інших людей таким чином, щоб вона відповідала принципам та поглядам навколишніх.

Розглядаючи питання про психологію планування судово-слідчої діяльності як розумового процесу, сполученого з вибором найбільш оптимальних шляхів пізнання, слід враховувати, що воно здійснюється в декілька умовно виділених етапів: 1) орієнтовне; 2) організаційне; 3) планування виконання; 4) допланування.

При вивченні психології організації судово-слідчої діяльності потрібно усвідомити, що в основу цієї організації покладено вирішення як ідеальних розумових завдань (слідчих і судових версій), так і реальних, до яких можна віднести завдання щодо: визначення джерел інформації; організації процесуальних і оперативно-розшукових дій; координації діяльності; економії процесуальних засобів і визначення термінів діяльності; організації профілактичних заходів.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Назвіть форми, джерела та стадії судово-слідчого пізнання.

2. У чому полягають особливості судово-слідчого мислення? Визначте коло розумових завдань, що вирішують слідчий, суддя.

3. Розкрийте роль моделей у пізнанні злочину. Дайте характеристику ідеальним, реальним, статичним, динамічним, простим і складним моделям.

4. Дайте поняття професійної інтуїції. Охарактеризуйте співвідношення логічного й інтуїтивного в судово-слідчому мисленні.

5. Який вплив має конформність на формування внутрішнього переконання слідчого або судді?

ЗАВДАННЯ

По складній кримінальній справі слідчий Ковальов запропонував прокурору на вибір два документи – обвинувальний висновок і постанову про припинення провадження по справі. На питання, чому подані взаємовиключні рішення, Ковальов відповів: “Ви прокурор, вирішуйте самі, що правильно, я погоджуся з будь-яким варіантом”.

Яка якість особистості слідчого проявилася в його поведінці?

Тема 10. ПСИХОЛОГІЯ ДОПИТУ: СТАДІЇ ФОРМУВАННЯ ПОКАЗАНЬ

Допит належить до найбільш складної, багатопланової слідчої і судової дії, що має процесуальні, криміналістичні, організаційні, психологічні й етичні аспекти. Тому особливе місце в даній темі відводиться питанням щодо стадії формування показань, а саме: сприйняття, запам'ятовування і відтворення. Кожна стадія, як складовий елемент пізнавальної діяльності людини, включає решту положень, які рекомендується розглянути самостійно. Так, при вивченні першої стадії формування показань – сприйняття – необхідно засвоїти такі питання: а) поняття сприйняття і його відмінність від відчуття; б) органи чуття та їх функціональне значення; в) сутність сприйняття і його загальні закономірності; г) суб'єктивні й об'єктивні чинники, що впливають на сприйняття, при цьому насамперед виділяються стан органів чуття, емоційний стан сприймаючої особи, особистий інтерес до сприйманих фактів, спрямованість уваги та ін.

Вивчаючи другу стадію формування показань – запам'ятовування, необхідно усвідомити: а) поняття пам'яті та її нейрофізіологічну основу; б) форми, процеси і типи пам'яті; в) закономірності формування та структура мимовільного запам'ятовування; г) асоціативні зв'язки і їхні види; д) явища амнезії і ремінісценції.

Розглядаючи питання, що стосуються третьої стадії формування показань – відтворення, рекомендується звернути увагу на класифікацію одержуваної в ході допита інформації (доказову, тактичну, змістовну, мімічну, конклюдентну, паралінгвістичну), а також суб'єктивні й об'єктивні чинники, що впливають на процес відтворення інформації на допиті.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Назвіть органи чуттів, їхні функції.
2. Які закономірності характерні для сприйняття?
3. Вкажіть суб'єктивні й об'єктивні чинники, що впливають на процес сприйняття.

4. Які закономірності покладені в основу запам'ятовування?
5. Назвіть форми і типи пам'яті.
6. Дайте визначення асоціативним зв'язкам і зазначте їхні види.
7. Що слід розуміти під ремінісценцією і яке її значення для організації допиту?
8. Від яких чинників залежать повнота й правильність відтвореної на допиті інформації?

ЗАВДАННЯ

1. При розслідуванні дорожньо-транспортної події (ДТП) виник сумнів у безперервності гальмування до моменту наїзду. По свідченню одного зі свідків – водія-професіонала, гальмові вогні спалахнули, коли автомобіль знаходився на відстані 15-20 м від того місця, де було вчинено наїзд на жінку, що перебігала дорогу, і не гаснули до зупинки машини. Інші очевидці на цю подробицю не зважили.

Як називається особливість сприйняття, що дозволила свідку, який має фахові навички, точно виділити найбільше істотний момент події?

2. Оперативний співробітник, притягнутий до дисциплінарної відповідальності за зрив операції по затримці злочинця, пояснив: “Я перебував цілий день на службі й утомився. Ввечері мені дали завдання в складі оперативної групи затримати особливо небезпечного злочинця. Моє місце було в засідці, а об'єкт спостереження – паркан, декілька дощок якого відсувалися. Вранці, коли вже розвиднилося, я почув за парканом кроки. Незабаром дошки відсунулися, і я крикнув: “Стій, буду стріляти!”. Проте в дійсності злочинець знаходився на відстані 50-100 м від паркана, а те, що дошки відсунулися, мені здалося”.

Як пояснити причину перекручування сприйняття об'єкта спостереження в даному випадку?

3. Потерпіла А. показала, що, коли вона поверталася з відрядження пізно ввечері 26 грудня, на неї було вчинено розбійний напад невідомими особами. Серед речей, що були при

ній, відібрали цінну посилку, яка призначалася її колезі. Місце нападу було не освітленим, але потерпіла описала прикмети осіб, що нападали на неї: один із них – блондин, одягнений у коричневе пальто, на шиї червоний шарф із зеленими смужками; другий – шатен, на ньому були темно-фіолетове пальто і светр малинового кольору.

Слідчий засумнівався в достовірності показань потерпілої.

Якими знаннями про особливості зорового сприйняття керувався слідчий при оцінці показань потерпілої А.?

4. Потерпіла, що піддалась нападу грабіжників, утруднювалася описати обстановку злочину. Проте на місці події вона точно вказала арку будинку, звідки з'явилися злочинці, і провулок, куди втік один із них.

Який механізм пам'яті був використаний для поновлення спогадів потерпілої?

5. Свідок, що зіткнувся з підозрюваним у дверях ліфта, не зміг дати словесний опис його зовнішності, але з легкістю намалював портрет на папері.

Що можна сказати про особливості пам'яті свідка?

6. Свідок бачив розшукуваного злочинця на подвір'ї свого будинку, але не міг пригадати точну дату. Слідчий почав з'ясовувати, які події останніх тижнів свідок запам'ятав, і той упевнено назвав день і час, коли бачив злочинця.

Якою закономірністю пам'яті пояснюється відновлення дати події в даному випадку?

7. У невеличкому місті було вчинено жорстокий злочин проти дитини. Батьки з страху за своїх дітей лякали їх можливістю стати новою жертвою незатриманого злочинця. Незабаром у відділення міліції надійшли сигнали, що діти бачили, як у підвалі одного з будинків “бродяги точили ножі і змовлялися когось зарізати”. Як показала перевірка, це були робітники слюсарної майстерні, що розпивали спиртне і сварилися.

Чим обумовлена поява такої чутки?

8. При розслідуванні обставин нападу на потерпілу вона описала прикмети зовнішності злочинця – міцна статура, низьке чоло, важкі щелепи, чорні очі, тонкі губи. Коли ж її

ознайомили з картотекою фотографій, вона впізнала злочинця в щуплій молодій людині з відкритим поглядом і веселим виразом обличчя.

Який психологічний механізм такої помилки потерпілої?

Т е м а 11. ПСИХОЛОГІЯ ДОПИТУ: ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОПИТУ ПІДОЗРЮВАНИХ, ОБВИНУВАЧЕНИХ

До числа чинників, що істотно впливають на проведення допиту підозрюваних, обвинувачених, слід віднести встановлення психологічного контакту з допитуваним. При цьому варто враховувати специфіку атмосфери спілкування суб'єктів допиту (процесуальний режим, протилежні інтереси тощо), а також функціональне значення встановлення психологічного контакту для організації допиту. Необхідно вивчити етапи і прийоми встановлення психологічного контакту, при якому пріоритетне місце належить питанням мотивації поведінки допитуваної особи (дія захисної домінанти, страху, стресу та ін.).

Не менш важливими є питання формування помилкових показань і прийоми їх викриття, а саме:

1) активне ведення допиту, що може спричинити обмовку допитуваної особи і прояв її винної обізнаності (неправда не лишає глибоких слідів у пам'яті, тому що виникає на базі вимислу, витиснення правди);

2) постановка деталізуючих, уточнюючих і контрольних запитань як засобу викриття необґрунтованого посилення на алібі (можливість помилкових показань, що стосуються окремих деталей, дещо вища, ніж можливість помилкових показань, що характеризують подію в цілому);

3) пред'явлення доказів за їхньою наростаючою силою (усвідомлення провини відбувається поступово, винний спочатку зізнається у вчиненні менш тяжких злочинних діянь);

4) постановка і варіювання розумових завдань (у даному прийомі використовуються рефлексивне мислення і керування);

5) використання незнання допитуваними меж поінформованості слідчого.

На завершення необхідно зупинитися на розгляді складного і дискусійного питання про критерії правомірності та припустимості психологічного впливу. Рекомендується проаналізувати різні точки зору, існуючі в криміналістичній і психологічній літературі, зокрема, позиції таких вчених, як Л.М. Карнеєвої, В.О. Коновалової, І.Ф. Пантелєєва, А.Р. Ратинова, М.О. Селиванова, зосередивши увагу на розмежуванні понять “психічне насильство” і “психологічний вплив”.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Розкрийте поняття психологічного контакту, етапи його встановлення.

2. Який вплив захисної домінанти на вибір поведінки обвинувачуваного?

3. Що слід розуміти під “побічнодоказовою поведінкою”, які її ознаки?

4. Назвіть прийоми викриття помилкових показань.

5. У чому виявляються відмінності психічного насильства від психологічного впливу?

Тема 12. ПСИХОЛОГІЯ ДОПИТУ: ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОПИТУ ПОТЕРПІЛИХ ТА НЕПОВНОЛІТНІХ

Розглядаючи психологічні основи допиту потерпілих, у першу чергу потрібно враховувати психологічний стан особи (страх, стрес, афект, фрустрацію), у якому вона перебувала в момент вчинення злочину, а також особисту зацікавленість і наявність в її поведінці елементів віктимності.

Питання психології допиту неповнолітніх необхідно вивчати з урахуванням індивідуально-типологічних особливостей особистості залежно від вікових категорій, підвищеного рівня сугестивності і конформності неповнолітніх, схильності до фантазування, гіперболізації при інтерпретуванні сприйнятого.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. У чому полягає специфіка допиту потерпілого з елементами віктимної поведінки?

2. Якими ознаками характеризуються показання неповнолітніх?

Тема 13. ПСИХОЛОГІЯ ОЧНОЇ СТАВКИ ТА ОГЛЯДУ МІСЦЯ ПОДІЇ

Очна ставка – одночасне психологічне спілкування між трьома суб'єктами. Очна ставка характеризується такими особливостями:

- розширеним складом учасників спілкування;
- ускладненим інформаційним обміном;
- зниженням рівня прогнозу;
- здійсненням розумової діяльності в умовах раптової, мінливості, варіативності;
- підвищеним ступенем тактичного ризику, тобто можливістю негативних, шкідливих наслідків для слідства. Тактичний ризик на очній ставці найбільш гостро виявляється в тому, що остання таїть у собі небезпеку непоміченої домовленості її учасників. Тому особливу увагу тут варто приділити вивченню питань, що виключають можливість неконтрольованого спілкування допитуваних на очній ставці (закономірності визначення черговості допиту осіб на очній ставці і закономірності формулювання питань допитуваним).

Приступаючи до розгляду теми “Психологія огляду місця події”, необхідно зважати на те, що огляд – це слідча дія, яка має яскраво виражений пошуково-пізнавальний характер, а через це потребує врахування специфіки здійснення цієї діяльності, що складається з кількох етапів, а саме:

1) сприйняття обстановки місця події, де насамперед виявляються досвід і криміналістична спостережливість слідчого;

2) уявний, а іноді і реальний аналіз виявлених слідів і речових доказів з метою встановлення їхнього місцезнаходження, індивідуальних ознак тощо;

3) установлення причинного зв'язку виявлених об'єктів з подією злочину;

4) створення уявної моделі події, що трапилась, при цьому рекомендується більш детально зупинитися на вивченні поняття “спливаючий силует”, запропонованого В.І. Поповим;

5) прогнозування слідчої і судової перспективи виявлених об'єктів.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Чому очна ставка вважається слідчою дією з найбільшим тактичним ризиком?

2. Якими криміналістичними рекомендаціями доцільно скористатися для визначення черговості допиту осіб на очній ставці?

3. Які розумові завдання вирішує слідчий у результаті пошуково-пізнавальної діяльності на місці події?

4. Яку інформацію щодо психологічного стану злочинця можна одержати по матеріально-фіксованих слідах, які виявлені на місці події?

ЗАВДАННЯ

Громадяни Б. і Ш. обвинувачувалися в розбійному нападі. Вони забрали у потерпілого часи і 500 грн. При цьому Б. був затриманий на місці події і на допиті розповів, що він завадав потерпілому удари кулаком по обличчю, а Ш., погрожуючи ножем, зірвав із його руки часи, забрав із кишені хустку і гроші. Через добу Ш. був затриманий. Ніж у нього виявити не вдалося, проте були вилучені часи і гроші. На допиті Ш. визнав, що брав участь у нападі, але в руці тримав не ніж, а авторучку. Для усунення протиріч у їхніх показаннях було вирішено провести між ними очну ставку. Слідчий ще тільки приступив до з'ясування їхніх взаємовідносин, як Ш., звертаючись до Б., заявив: “У мене не було ножа. Я тримав у руці авторучку з блискучим металевим ковпачком. Її мені подарувала Ганна, вона це підтверджує. Ти також при-

гадай і підтвердь”. Після цього Б. змінив свої показання: “Зараз я чітко пригадав, що не ніж, а авторучка була у руці Ш. Авторучку я бачив у нього і раніше. Її подарувала йому моя сестра Ганна”.

Дайте оцінку доцільності проведення очної ставки. Які прийоми варто використовувати для зниження рівня неконтрольованого спілкування?

Тема 15. ПСИХОЛОГІЯ ПРЕД'ЯВЛЕННЯ ДЛЯ УПІЗНАННЯ

При вивченні зазначеної теми необхідно усвідомити, що упізнання складається з формувального та ідентифікаційного процесів.

Формувальний процес включає сприйняття зовнішності людини або ознак якогось предмета і повідомлення відомостей про раніше сприйняті об'єкти на допиті, що передують упізнанню.

Ідентифікаційний – припускає узнавання сприйнятих раніше об'єктів у числі пред'явлених для упізнання.

Сприйняття є основним елементом формувального процесу. У цьому зв'язку необхідно усвідомити сутність різноманітних форм сприйняття (аналітичне, синтетичне, змішане), класифікацію ознак сприйманих об'єктів на достатні й необхідні. При розгляді другої стадії формувального процесу – повідомлення відомостей про сприйнятий раніше об'єкт – потрібно враховувати, що описати раніше побачену людину (предмет) значно складніше, ніж їх упізнати. Ось чому необхідно звернути увагу на криміналістичні рекомендації, які спрямовані на актуалізацію в процесі допиту раніше сприйнятої і відображеної інформації про прикмети зовнішності людини або ознаки предмета (наприклад, використання різноманітних фотороботів).

Специфіка ідентифікаційного процесу полягає у тому, що упізнання має суб'єктивний характер і здійснюється в прихованій формі, утруднюючи тим самим контроль за ходом його виконання. Суб'єктом упізнання в усіх випадках виступає особа, що порівнює сприйнятий раніше об'єкт із зовніш-

ністю (прикметами) запропонованих для упізнання. Інші ж особи, у тому числі й слідчий, який організує цей акт, можуть здійснювати тільки оціночні функції правильності проведеного упізнання. Причому оцінка результатів упізнання для потерпілого або свідка являє собою безпосередній висновок, тоді як для осіб, що провадять дану дію (слідчий, суддя), він є опосередкованим. Водночас оцінка результатів упізнання, здійснювана слідчим або суддею, більш різнобічна і включає два аспекти: а) внутрішній – оцінка самого процесу узнавання (впевненість або непевність особи, що упізнає, категоричність або вірогідність його висновків, тривалість порівняння пред'явлених для упізнання об'єктів тощо); б) зовнішній – оцінка результатів упізнання щодо всього комплексу зібраних доказів.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Перелічте основні елементи схеми упізнання.
2. Якими ознаками характеризуються аналітичне, синтетичне і змішане сприйняття?
3. Назвіть тактичні прийоми допиту, які спрямовані на актуалізацію сприйнятої інформації щодо прикмет зовнішності злочинця.

Тема 16. ПСИХОЛОГІЯ ОБШУКУ

Стосовно обшукуваного обшук має примусовий характер і, як правило, проходить в конфліктній ситуації, а діяльності слідчого в ході його проведення властивий проблемний, пізнавально-пошуковий характер. Тому дану тему необхідно вивчати в двох напрямках:

- 1) усвідомлення психологічних закономірностей, що складають основу приховування тих або інших об'єктів;
- 2) засвоєння тактичних прийомів, спрямованих на виявлення об'єктів пошуку.

Психологічні закономірності приховування проявляються у комплексі розумових побудов, що покладені в основу дій особи, що ховає об'єкти. Для того щоб знайти приховану

річ, необхідно проникнути в психологію особи, що її ховала. У загальному комплексі завдань, які вирішує особа, що ховає, головна роль належить завданням по створенню суб'єктивної недоступності речі для особи, що робить обшук. Реалізація даного завдання здійснюється за допомогою обрання місця приховування, його маскування, вибору лінії поведінки, яка передувє обшуку і супроводжує його. При цьому слід знати:

- закономірності обрання місця приховування;
- форми (пасивна або активна) та види маскування;
- характер прояву довільних і мимовільних реакцій у обшукуваного і можливості їх використання;
- прийоми рефлексивного мислення та керування.

Розглядаючи психологічні основи виявлення, треба враховувати, що воно включає три етапи:

1) інформаційний – збір відомостей про особу, що обшукується, місце обшуку і предмет пошуку;

2) інтелектуальний – оцінка зібраної інформації, визначення можливих місць приховування об'єкта пошуку;

3) пошуковий – висунення пошукових версій на базі рефлексивного мислення і керування, а також провадження комплексу пошукових дій, спрямованих на перевірку висунутих версій. На даному етапі виявлення особливе значення мають такі особисті якості слідчого, як цілеспрямованість, витримка, спостережливість, пильність тощо.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Якими ознаками характеризується психологія обшукуваного і обшукуючого?

2. Назвіть основні елементи механізму приховування і виявлення об'єкта пошуку.

3. Яка роль рефлексивного мислення і керування в психології виявлення?

4. Якими ознаками характеризуються довільні і мимовільні реакції у особи, що обшукується?

5. У чому полягає сутність тактичного прийому “словесна розвідка”?

ЗАВДАННЯ

Обшук провадився в кабінеті розкрадача державного майна. Документи, пошук яких здійснювався, виявити не вдалося. Тоді за розпорядженням слідчого обшукуваного вивели з кімнати, у якій провадився обшук, а всі меблі в ній переставили. Потім обшукуваного ввели до кімнати і почали спостерігати за ним. Неспокійний погляд обшукуваного сковзнув по переставленій обстановці і зупинився на одній із шаф, де і були заховані документи.

У чому проявилася мимовільна реакція обшукуваного?

За допомогою яких прийомів викликають мимовільні реакції у обшукуваного?

Сформулюйте правила спостереження за обшукуваним.

Тема 17. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ СЛІДЧОГО ЕКСПЕРИМЕНТУ І ПЕРЕВІРКИ ПОКАЗАНЬ НА МІСЦІ

До психологічної характеристики слідчого експерименту варто віднести обстановку і умови його проведення, а також можливість відтворення емоційного стану особи в процесі провадження експерименту. При розгляді цих сторін слідчого експерименту необхідно звернути увагу на викладені в криміналістичній літературі пропозиції щодо моделювання обстановки й умов експерименту, експериментальних дій; суб'єктивного стану особи, що бере участь в експерименті.

Моделювання обстановки й умов має характер істотного наближення, що дозволяє створювати об'єктивно необхідні умови для здійснення експерименту. Дане завдання можна вирішити за допомогою реконструкції та макетування.

Моделювання експериментальних дій припускає багатократність їх повторення і здійснення в різноманітних умовах. Розглядаючи питання моделювання суб'єктивних чинників, доцільно керуватися тим, що відтворити в експерименті психологічний стан особи, рівнозначний або подібний тому, що був у момент вчинення злочину, неможливо. Водночас створюються відомі передумови для формування подібного

психологічного стану. Йдеться, насамперед, про вплив на особу обстановки експерименту і характеру експериментальних дій. Важливе місце при цьому приділяється повідомленню особи, що бере участь в експерименті, забезпеченню психологічної готовності особи до виконання експериментальних дій, створенню обстановки, що виключає елемент чекання.

Заслужують на увагу і питання про оціночну діяльність слідчого у визначенні доказової цінності позитивних і негативних результатів експерименту.

Вивчаючи тему “Психологічні основи перевірки показань на місці”, необхідно пам’ятати, що сутність цієї слідчої дії полягає в тому, що достовірність раніше даних показань особи встановлюється шляхом зіставлення уявної моделі з дійсною обстановкою на місцевості. Аналізуючи показання, слід мати на увазі, що їх відповідність вказує на те, що даній особі відома обстановка події. Завдання ж слідчого в ході перевірки показань на місці – встановити, чи джерелом цієї поінформованості є особисте перебування даної особи на цьому місці в момент події або її поінформованість має інше джерело. Для перевірки показань на місці характерні такі психологічні закономірності:

а) здатність особи сприймати та запам’ятовувати обстановку, в котрій відбувається та чи інша подія;

б) просторова орієнтація особи при відтворенні обстановки в загальному або у фрагментарному вигляді, природному або видозміненому стані;

в) психологічний вплив обстановки події на особу, що повторно перебуває на цьому місці.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Назвіть чинники, що сприяють відтворенню подібного психологічного стану особи, що бере участь в експерименті.

2. Чи може бути підданий сумніву негативний результат слідчого експерименту?

3. Дайте визначення “опорним пунктам” і з’ясуйте їхні функції в ході проведення перевірки показань на місці.

4. Що слід розуміти під просторовою орієнтацією? Яка її роль у ході перевірки показань на місці?

5. Назвіть основні тактичні рекомендації щодо організації та проведення перевірки показань на місці.

Тема 18. СУДОВО-ПСИХОЛОГІЧНА ЕКСПЕРТИЗА

Щодо судово-психологічної експертизи, то ця тема включає такі головні питання:

- значимість даного виду експертизи як джерела доказування;
- підстави для призначення і компетенція судово-психологічної експертизи;
- організація і проведення судово-психологічної експертизи.

У теоретичному і практичному аспектах найбільш важливо з'ясувати питання, що входять до компетенції судово-психологічної експертизи. При цьому потрібно пам'ятати, що предмет дослідження судово-психологічної експертизи досить різноманітний і багато в чому обумовлений конкретними обставинами розслідування і судового розгляду. Проте, незважаючи на широке коло питань, що відносять до компетенції судово-психологічної експертизи, можна виділити такі, що найчастіше зустрічаються:

а) здатність свідків, потерпілих, підозрюваних, обвинувачуваних (з урахуванням їх індивідуально-психологічних і вікових особливостей, стану розумового розвитку) правильно сприймати обставини, що мають значення для кримінальної справи, і давати стосовно них правильні показання;

б) здатність потерпілих від статевих злочинів правильно сприймати характер і значення дій, які вчиняються щодо них;

в) здатність неповнолітніх обвинувачуваних, що страждають розумовою відсталістю, не пов'язаною з психічними захворюваннями, цілком усвідомлювати значення своїх дій і керувати ними;

г) наявність або відсутність у суб'єкта в момент вчинення протиправних дій фізіологічного афекту;

д) можливість виникнення різноманітних психічних явищ, що перешкоджають нормальному здійсненню фахових функцій (в авіації, на автомобільному чи залізничному транспорті, у роботі оператора АСУ на виробництві);

е) наявність або відсутність в особи в період, який передував смерті, психічного стану, що схиляє до самогубства.

При вивченні даної теми необхідно звернути увагу на підстави призначення судово-психологічної експертизи.

1. Особливості поведження особи до, у момент і після вчинення злочину, а також на досудовому і судовому слідстві (віктимність, наявність ознак фізіологічного афекту, агресивність або надмірна млявість, замкнутість, порушення таких психічних процесів, як сприйняття, уява, увага, запам'ятовування, відтворення, мислення).

2. Відомості щодо перенесених або наявних психічних або соматичних захворювань (особливо інфекційних).

3. Відомості стосовно специфіки виховання та оточення особи (особливо неповнолітньої).

4. Відомості про обставини і умови вчинення злочину (незвичайність, вигадливість мотивації поведінки обвинувачуваного, свідка, потерпілого; різка відмінність поведінки зазначених осіб від властивої відповідній віковій і статевій групі; ненадання опору при згвалтуванні; дорожня обстановка при ДТП та ін.).

Вивчаючи організацію і проведення судово-психологічної експертизи, рекомендується розглянути такі питання, як:

- процесуальна регламентація проведення даного виду експертизи;

- організаційний порядок призначення експертизи (матеріали для експертного дослідження; предмет і суб'єкти дослідження, експертні заклади). При цьому треба враховувати специфіку призначення комплексних психолого-психіатричних, психолого-технічних, психолого-лінгвістичних експертиз.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Розкрийте сучасний стан і перспективи розвитку судово-психологічної експертизи.
2. Назвіть відмінні ознаки судово-психологічної і судово-психіатричної експертиз.
3. Чому судово-психологічні експертизи, як правило, здійснюються експертними комісіями?
4. Хто може бути залучений до експертної комісії з проведення судово-психологічної експертизи?
5. Назвіть експертні заклади, у яких проводяться стаціонарні й амбулаторні судово-психологічні експертизи.

ЗАВДАННЯ

Громадянка Смирнова мешкала із сім'єю в місті З. Її чоловік систематично пиячив, улаштовував скандали, бив малолітню дочку, порушував подружню вірність, неодноразово залишав сім'ю.

Пізно вночі 26 березня Смирнов повернувся в нетверезому стані, образив дружину, побив її, а також дочку і тещу. Зранку 27 березня на роботу не пішов, удень пиячив. Повернувшись додому опівночі, знову бив дружину ногами, підносив до її обличчя запалені сірники, викрутку, загрожував розправою та викинути у вікно дочку і тещу. Запропонував дружині вийти в коридор, продовжуючи загрожувати убивством. Після цього Смирнова схопила на кухні сокиру для розробки м'яса і завдала нею чоловікові удар по голові. Коли потерпілий впав, то ще намагався вдарити дружину ногою, але остання ще кілька разів ударила його по голові й убила. У судовому засіданні Смирнова винною себе визнала і показала, що вбила чоловіка в стані сильного душевного хвилювання, яке раптово виникло внаслідок систематичного знущання над нею, дочкою і матір'ю.

Чи виступає в запропонованій ситуації фізіологічний афект як юридична категорія?

Охарактеризуйте фізіологічний афект, зазначте відмінності афекту від стресу.

Тема 19. ПСИХОЛОГІЯ СУДОВОГО ПРОЦЕСУ. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ СУДОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Вивчення теми потрібно починати з аналізу психології учасників судового слідства, виховного впливу судового процесу і вироку суду на підсудного та інших осіб.

Окремо досліджуються питання щодо психологічної структури судової діяльності і таких її елементів, як пізнавальної, конструктивної, виховної. При цьому необхідно пам'ятати, що специфіка пізнавальної діяльності у суді полягає у опосередкованості пізнання фактів, оперуванні максимально сконцентрованим обсягом інформації, самостійності визначення порядку сприйняття інформації.

Студентам також слід звернути увагу на вивчення питань щодо формування внутрішнього переконання у суддів (етапи, чинники-детермінанти) та судових помилок.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. У чому полягає складність пізнавальної діяльності у ході судового слідства?
2. Розкрийте своєрідність формування судового переконання?

Тема 20. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ СУДОВОГО СЛІДСТВА. ПСИХОЛОГІЯ СУДОВИХ ДІЙ

Психологічна характеристика судового слідства включає в себе насамперед такі елементи, як стадійність, колегіальність, змагальність. Не менше значення мають питання щодо психології судових дебатів, а також проблеми психологічного бар'єра між учасниками діалогу та засобів його подолання (роль рефлексивного мислення та керування).

Студентам також необхідно звернути увагу на психологічні особливості допиту у судовому слідстві, а саме на публічність, обмеженість у часі, участь адвоката та ін. Окремо заслуговує на увагу питання щодо можливості застосування перехресної форми допиту (специфіка, учасники, позитивні та

негативні наслідки).

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Назвіть методи змагальності, що застосовуються у ході судового слідства.
2. У чому полягає специфіка судового допиту учасників злочинних формувань?
3. Розкрийте механізм застосування перехресного допиту у судовому слідстві.

Тема 21. КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧА (ПЕНІТЕНЦІАРНА) ПСИХОЛОГІЯ

Найбільш важливими для засвоєння даної теми є проблеми кримінально-виконавчої психології, які стосуються особистості засудженого, – це його психологічна і кримінологічна характеристика, специфіка адаптації до режиму ізоляції, ставлення до вчиненого, своєї провини, вироку, наявність або відсутність тенденцій до ресоціалізації. Не менш важливим є вивчення питань формування формальних і неформальних мікрогруп із різноманітною соціальною і криміногенною спрямованістю (позитивною, негативною, нейтральною), закономірностей їх утворення, позитивного або негативного впливу на осіб, що входять у їхній склад. Особливе місце у кримінально-виконавчій психології займають питання розробки та ефективності методів психологічного впливу на засуджених і його різноманітних форм відносно окремих особистостей або мікрогруп. І тут важливо враховувати створену кримінально-виконавчою психологією класифікацію засуджених, насамперед, за їх ставленням до міри покарання, що визначена судом. Одним з найголовніших завдань кримінально-виконавчої (пенітенціарної) психології слід вважати відновлення соціально адекватно спрямованої волі засудженої особи. При цьому необхідно розглянути критерії щодо ресоціалізації, серед яких виділяється спроможність засудженого повернутися до корисної діяльності або розпочати її, добровільно і сумлінно виконувати свої обов'язки тощо.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Визначте предмет дослідження кримінально-виконавчої психології.
2. Назвіть основні методи кримінально-виконавчої психології.
3. У чому проявляються особливості колективу засуджених?
4. Назвіть закономірності формування колективів засуджених.
5. Охарактеризуйте потреби й інтереси правопорушників.
6. Визначте періоди перевиховання осіб з антисоціальною настановою.

ЗАВДАННЯ

У невеличкому місті тривалий час відбувалися пожежі. За деякими припущеннями вони були наслідком навмисних підпалів. Зрештою був затриманий злочинець – 23-літній Єфремов. Пояснюючи мотив своєї поведінки, він заявив, що в такий спосіб помстився потерпілим. Болісно самолюбний, незграбний, небагатослівний, невмілий у роботі Єфремов не користувався повагою в селищі: його рідко запрошували в гості, дівчата відхиляли його залицяння, а дорослі вважали нерозумним. Поступово ворожість до мешканців селища ставала для Єфремова звичним почуттям. У черговий раз потрапивши у становище знехтуваного, він кілька днів “не знаходив собі місця”, мріявши “піднятися над людьми й усіх поставити на своє місце”. Педантично вів підрахунок “приниженням”, що йому нібито припадало зносити. Якимсь будинок одного з “кривдників” зайнявся і Єфремов відчув гостру насолоду, спостерігаючи за схвильованими і переляканими людьми. Наступного дня він сам підпалив будинок в іншому кінці селища і, знаходячись серед людей, що допомагали гасити пожежу, радів паніці. Незабаром потреба змушувати людей страждати, хвилюватися, плакати і переживати стала в Єфремова настільки великою, що він вже активно шукав приво-

ду для сварки з ким-небудь із мешканців, щоб, зазнавши приниження, помститися за нього підпалом.

Використовуючи психологічну термінологію, оцініть особливості злочинної волі Єфремова.

С п и с о к л і т е р а т у р и

Бодалев А.А. Восприятие и понимание человека человеком. – М., 1982.

Васильев В.Л. Юридическая психология. – 3-е изд. – С-Пб, 2000.

Васильев М.А., Поплужный В.А., Тихомиров О.К. Эмоции и мышление. – М., 1980.

Дулов А.В. Судебная психология. – Минск, 1975.

Еникеев М.М. Основы общей и юридической психологии. – М., 1996.

Зелинский А.Ф. Криминальная психология. – К., 1999.

Китаев-Смык Л.А. Психология стресса. – М., 1983.

Коновалова В.Е. Правова психологія: Навч. посібник. – Х.: Основа, 1996.

Немов Р.С. Психология: Учебник для студентов высш. пед. учеб. заведений: В 3 кн. Кн. 1. Общие основы психологии. – 3-е изд. – М., 1977.

Чуфаровский Ю.В. Юридическая психология. Учебник для вузов. – М., 1998.

Навчальне видання

**МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ТА ЗАВДАННЯ
ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТІВ
З НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ
“ПСИХОЛОГІЯ
(ЗАГАЛЬНА ТА ЮРИДИЧНА)”**

Укладачі: ЖУРАВЕЛЬ Володимир Андрійович,
КОНОВАЛОВА Віолетта Омелянівна,
ШЕПІТЬКО Валерій Юрійович

Відповідальний за випуск *В.Ю. Шепітько*

Редактор *В.В. Арнаутова*
Коректор *В.В. Христенко*
Комп'ютерна верстка *Г.В. Калашнікової*

План 2002, поз. 85

Підп. до друку .03.2003. Формат 84x108 ¹/₃₂. Папір офсетний.
Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 1,4. Облік.-вид. арк. 1,5. Вид. № 6.
Тираж прим. Зам. № 1540. Ціна договірна.

Редакційно-видавничий відділ
Національної юридичної академії України
61024, Харків, вул. Пушкінська, 77

Друкарня
Національної юридичної академії України
61024, Харків, вул. Пушкінська, 77